

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32850/2414-4207.2019.11-2.04>

ДОКТРИНАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ І ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПУБЛІЧНИХ СЛУЖБОВЦІВ

Міненко Кирило Вікторович,
здобувач
(Науково-дослідний інститут
публічного права, м. Київ, Україна)

У статті узагальнено і систематизовано наукові здобутки сучасників учених щодо публічної служби і правового статусу публічних службовців в Україні. Звернуто увагу на існуючі дисертаційні, монографічні дослідження представників науки конституційного і муніципального, адміністративного, трудового права, права соціального забезпечення, державного управління і інших. Розкрито різні підходи щодо публічної служби в інституційному і функціональному аспектах, меж публічної служби, статусу публічних службовців. Визначено основні етапи та напрями досліджень у даній сфері, а також певні прогалини та перспективи подальших наукових розвідок. Наголошено, що система організації та функціонування публічної влади протягом останніх років зазнала значних змін, реорганізації й оптимізації існуючих органів, запровадження нових державних інституцій чи структурних підрозділів, удосконалення правових і організаційних основ органів державної влади й органів місцевого самоврядування. З'ясовано, що назви видів публічної служби і службовців (муніципальні службовці, службовці органів місцевого самоврядування, комунальні службовці) зумовлені національними традиціями та законодавством конкретної держави. На доктринальному рівні іноді «муніципальні службовці» є узагальненим збірним поняттям. Принципових відмінностей у службовій діяльності державних службовців і службовців місцевого самоврядування (муніципальних службовців), як відзначають дослідники, немає. Зроблено висновок, що ключовими напрямками вивчення закордонного досвіду публічної служби та статусу публічних службовців із метою вдосконалення їх законодавчого регулювання та механізмів забезпечення мають бути антикорупційна політика на різних рівнях і видах публічної служби, чітке розмежування політичних і адміністративних (службових, чиновницьких) посад в органах виконавчої влади та в органах місцевого самоврядування, прозорість відбору кадрів і контролю за діяльністю публічних службовців, сервісна модель публічної служби й імплементація міжнародних стандартів у даній сфері в національне законодавство і правозастосовну практику тощо.

Ключові слова: доктрина, джерела, державна служба, муніципальна служба, публічні службовці, правовий статус.

DOCTRINAL SOURCES OF THE STUDY OF PUBLIC SERVICE AND THE LEGAL STATUS OF PUBLIC SERVANTS

Minenko Kyrylo Viktorovych,
External PhD Student
(Scientific Institute of Public and Space
Law, Kyiv, Ukraine)

The article summarizes and systematizes the scientific achievements of contemporaries of scientists on public service and the legal status of public servants in Ukraine. Attention

is paid to the existing dissertation, monographic studies of representatives of the science of constitutional and municipal, administrative, labor law, social security law, public administration, etc. Different approaches to public service in the institutional and functional aspects, the boundaries of public service, the status of public servants are revealed. The main stages and directions of research in this field, as well as certain gaps and prospects for further research are identified. It is emphasized that the system of organization and functioning of public authorities has undergone significant changes in recent years, reorganization and optimization of existing bodies, introduction of new state institutions or structural units, improvement of legal and organizational bases of state authorities and local governments. It was found that the names of types of public service and employees (municipal employees, local government employees, public servants) are determined by national traditions and legislation of a particular state. At the doctrinal level, municipal officials are sometimes a generalized collective concept. According to researchers, there are no fundamental differences in the service activities of civil servants and local government employees (municipal employees). It is concluded that the key areas of studying the foreign experience of public service and the status of public servants in order to improve their legislation and support mechanisms should be anti-corruption policy at different levels and types of public service, a clear separation of political and administrative (official, bureaucratic) positions in executive bodies authorities and local governments, transparency of personnel selection and control over the activities of public servants, service model of public service and implementation of international standards in this area in national legislation and law enforcement practice, etc.

Key words: doctrine, sources, civil service, municipal service, public servants, legal status.

Постановка проблеми. Особливості реалізації положень Конституції України 1996 р. та інших нормативно-правових актів, де закріплено і забезпечується реалізація права на службу в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, засвідчують необхідність привернення уваги науковців, законотворців, експертів, представників громадянських організацій до їх публічного обговорення. Україна як молода незалежна, правова, демократична держава перебуває на етапі реформування публічної служби, правового статусу публічних службовців, поряд з іншими напрямками і векторами перетворень.

Також система організації та функціонування публічної влади протягом останніх років зазнала значних змін, реорганізації та оптимізації існуючих органів, запровадження нових державних інституцій чи структурних підрозділів, удосконалення правових і організаційних основ органів державної влади й органів місцевого самоврядування. Видається, що за таких активних змін в апараті держави і законодавстві України доречним є вивчення існуючих доктринальних джерел у даній сфері, поряд із дослідженням відповідного закордонного досвіду та громадської думки, потреб та інтересів людини, правозастосовної і судової практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На питання публічної служби, її видів, статусу посадових і службових осіб неодноразова звертали увагу у своїх працях багато вчених. З-поміж них виділимо здобутки таких, як: Ю. Битяк, В. Букач, К. Ващенко, В. Галай, О. Дрозд, А. Кабанець, Н. Камінська, О. Кузьменко, О. Лазор, В. Малиновський, К. Москальчук, А. Малюга, В. Нестерович, Д. Пашко, К. Сьох, О. Оболенський, Н. Нижник, Г. Падалко, О. Петренко, О. Петришин, А. Сіцінський, О. Стрельченко, О. Чуб, В. Шаповал та ін. Тобто дослідники різних галузей сучасної науки вивчали окремі аспекти публічної служби, умови доступу і проходження тощо. Найбільшою мірою вони розкриваються в юридичній науці та державному управлінні. Проте важлива систематизація існуючого наукового доробку, виявлення певних тенденцій і закономірності на цьому шляху.

Метою статті є узагальнення наукових здобутків сучасників учених щодо публічної служби і правового статусу публічних службовців в Україні, щоб визначити основні етапи та напрями досліджень у даній сфері, а також прогалини та перспективи подальших наукових розвідок.

Виклад основного матеріалу. Оскільки на державу в особі її органів та посадовців покладено низку важливих завдань і функцій, зокрема ті, що закріплені на найвищому конституційному рівні, їх належне здійснення, аналіз проблем і перешкод, які водночас виникають, перебувають у центрі уваги сучасних науковців. Так, згідно з положеннями ст. 3 Основного закону України, «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». У ч. 2 ст. 38 цього Закону передбачено, що «громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування» [1].

Тобто конституційно гарантованим для громадян України є право на публічну службу, що, як відомо, включає державну службу та службу в органах місцевого самоврядування України. У свою чергу, завдання щодо їх забезпечення, охорони і захисту, відновлення або сприяння відновленню покладаються на відповідні інституції держави. Порядок такого забезпечення регламентовано значною кількістю нормативно-правових актів України, насамперед законами України «Про державну службу», «Про службу в органах місцевого самоврядування». Також ухвалено значну кількість міжнародно-правових актів, які врегульовують стандарти забезпечення права рівного доступу людини і громадянина до державної служби у своїй державі тощо.

Згадані правові положення ґрунтовно і різнобічно вивчаються вітчизняними дослідниками, які виокремлюють як позитивні, так і негативні аспекти законодавчого регулювання публічної служби і статусу публічних службовців. Прикметно, що такі дослідження є не поодинокими, з'являлись ще до відокремлення різновидів публічної служби, продовжуються і зараз.

В історичній ретроспективі значий час публічну службу ототожнювали з особою правителя та його оточенням, що поступово відображалось і на подальших дослідженнях на різних етапах розвитку людської цивілізації. У період новітнього часу інститут публічної служби тлумачили як бюрократію – інструмент, за допомогою якого в конкретних соціальних умовах проводиться власна воля держави, що розкривається в теорії М. Вебера про устрій суспільства. Окремі суттєві засади дослідження публічної служби закладено В. Вільсоном і Ф. Гуднау (єдиний ієрархічно побудований керівний центр із модернізації людської цивілізації й досягнення нею добробуту), Т. Парсонсом (властивість системи, пов'язана з досягненнями її загальних цілей), Г. Саймоном (неформальна організація), П. Блау, М. Корзье (гуманізація організації), Д. Валдо й В. Остромом («чутлива» адміністрація), Х. Арендтом, М. Фуко, Е. Гіденсом (елемент комунікації сучасного суспільства), К. Марксом (організм-паразит), Х. Мюнстербергом, М. Фоллетом (теорія людських відносин), Дж. Мілем, Г. Москою (технократичний менеджмент). Інші моделі або модифікації організації публічної служби пропонували К. Ясперс, І. Бентман та ін. [2].

На думку А. Малюги, з кінця XVIII ст. право громадян на рівний доступ до державної служби стає предметом конституційно-правового регулювання й отримує різні моделі свого унормування в конституціях і конституційних актах держав Європи, а надалі й усього світу [3].

Ще у 50-х рр. XX ст. український учений Ю. Панейко розкривав поняття «публічна служба», виходячи з визначення держави як «корпорації публічних служб», отже,

публічна служба має змінюватися відповідно до потреб «загального інтересу». Він також приділяв увагу і проходженню служби в органах місцевого самоврядування [4].

Із часу проголошення незалежності України значну увагу засадам розвитку інституту прав людини, демократичної та правової держави почали приділяти вітчизняні вчені. У даному контексті варто згадати О. Андрійко, Р. Калюжного, М. Кельмана, В. Копейчикова, Н. Нижник, А. Олійника, В. Погорілка, П. Рабіновича, М. Орзіха, Ю. Тодику, О. Фрицького, В. Шаповала й ін.

Згодом почалась підготовка значної кількості наукових статей, лекцій, дисертаційних досліджень на предмет аналізу окремих прав людини і громадянина, їхнього правового статусу, органів державної влади та управління, пропозицій щодо розробки й ухвалення спеціального законодавства про державну службу, про місцеве самоврядування й ін.

Так, варто навести приклади деяких із них: роботи І. Шумака «Громадянські права і свободи людини за Конституцією України» (2000 р.), О. Батанова «Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні» (2003 р.), Н. Пронюк «Національне законодавство і його роль у демократичних перетвореннях в Україні» (2004 р.), В. Букача «Конституційні політичні права та їх забезпечення міліцією» (2004 р.), Н. Шукліної «Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні» (проблеми теорії і практики) (2005 р.), Р. Чернеги «Право громадян на участь у місцевому самоврядуванні України: стан та шляхи вдосконалення» (2007 р.) та ін.

Дещо пізніше, після ухвалення Закону України «Про державну службу» 1993 р., не тільки теоретики держави і права, конституціоналісти, а й представники інших галузей науки почали вивчення проблематики статусу службовців і державної служби. Ідеться про вчених-адміністративістів, дослідників кримінального права, трудового права, права соціального забезпечення тощо.

Наприклад, теоретичні й адміністративно-правові засади вивчення статусу державної, публічної служби, публічних службовців закладено В. Авер'яновим. Він, розкриваючи сутнісні характеристики поняття «публічна служба» як похідного від поняття «публічна адміністрація», ключовими елементами її визначав органи виконавчої влади та виконавчі органи місцевого самоврядування [5].

Т. Коломоець визначає адміністративно-правовий статус публічних службовців, які перебувають на державних політичних посадах, зокрема професійних суддів, прокурорів, осіб на військовій і альтернативній (невійськовій) службі, дипломатичній та іншій державній службі, службі в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування. На думку згаданої дослідниці, розуміння публічної служби, виходячи зі змістовного наповнення, включає два блоки: 1) інституційний (інституціональний) – це коло осіб, для яких виконання публічних функцій є професійною діяльністю; 2) функціональний – сама процедура виконання відповідної професійної діяльності [6].

Широкий підхід до розуміння публічної служби і публічних службовців використав О. Петришин, який включає сюди державну, муніципальну службу та службу в недержавних організаціях (громадські організації, політичні партії, навіть приватні підприємства). Він підкреслює такі визначальні характеристики:

- зайняття посади у відповідних органах і організаціях незалежно від форм власності і конкретних організаційних структур;
- службова спрямованість діяльності, що полягає в діяльності не на себе, а на обслуговування «чужих» інтересів;
- професійність службової діяльності, тобто здійснення такої діяльності на постійній основі, що потребує певних знань і наступності, є основним джерелом матеріального забезпечення працівника. [7].

Водночас можна погодитись з О. Стрельченко, що наведена позиція є доволі спірною, адже навряд чи варто відносити до публічної служби в недержавних організаціях, у приватних підприємствах і поготів. За таких умов нівелюється різниця між публічним і приватним сектором, зайнятістю за приватним (трудоим) правом і власне публічною службою [8].

Значне коло питань, пов'язаних з аналізом правового статусу публічних службовців, їх набору та просування по публічній службі в іноземних державах та Україні досліджує О. Кузьменко. Так, вона виділяє: систему кар'єри (службовці, прийняті на роботу на нижчих щаблях кар'єри, просуваються по службі, отримують підвищення і збільшення платні); систему посад (службовців приймають на певні посади, постійна робота на певній посаді не надається, службовець не просувається по службі, всі ж умови праці закріплюються в колективних договорах та контрактах); комбіновану (змішану) систему (поєднання елементів попередніх двох) [9].

Дослідження закордонного досіду правового статусу публічних службовців проводили також І. Лопушинський, О. Лазор, М. Карпа, А. Кірмач, А. Малюга, І. Нинюк, О. Парфенюк, О. Петренко, К. Сьох, Н. Камінська, Д. Пашко, В. Тимощук, А. Школик та ін. Так, ознайомлення з їхніми роботами дозволяє виокремити різновиди публічних службовців і власне публічної служби, акцентовано на їхніх морально-етичних аспектах, зазначено становлення інституту публічної служби територіальних громад, формування інтегрованого інституту публічної служби, заохочувальних процедур на публічній службі, професіоналізації та формуванні позитивного іміджу посадових осіб місцевого самоврядування тощо.

В одній із ґрунтовних праць на згадану тематику – «Публічна служба. Зарубіжний досвід та пропозиції для України» (2007 рр.) її автори В. Тимощук і А. Школик пропонують першочергово розкрити поняття «служба», яке характеризує вид діяльності людини, що полягає в інтелектуальній праці, спрямованій на забезпечення «чужих» інтересів з одночасною підзвітністю та підконтрольністю службовців особі (органу), який їх наймає. «Публічна» – інша складова частина назви, яка зосереджує увагу на тому, чий інтереси повинні захищатися відповідними службовцями (тобто інтереси всього суспільства). Поєднуючи дві складові частини в понятті «публічна служба», можна вести мову про вид діяльності осіб, які працюють в організаціях публічного сектора і повинні задовольняти публічні інтереси [10].

Водночас служба як робота, діяльність завжди пов'язана з такими категоріями, як «адміністрування», «функції», «повноваження», «завдання», «керівництво», «контроль», «нагляд» тощо.

Загальний підхід, що об'єднує значну кількість досліджень, передбачає поділ служби і службовців залежно від приналежності до державних та недержавних організацій (громадські, корпоративні та самоврядні) на публічну (загальну і спеціалізовану), цивільну, мілітаризовану; державну і муніципальну. Остання класифікація, на наше переконання, домінує, є найбільш точною, загальноприйнятною.

Беззаперечно, назви видів публічної служби і службовців (муніципальні службовці, службовці органів місцевого самоврядування, комунальні службовці) зумовлені національними традиціями і законодавством конкретної держави. На доктринальному рівні іноді «муніципальні службовці» є узагальненим збірним поняттям. Принципових відмінностей у службовій діяльності державних службовців та службовців місцевого самоврядування (муніципальних службовців), як відзначають дослідники, немає.

Теоретико-методологічні, галузеві та прикладні питання правового статусу публічних службовців розкриваються в дисертаційних та інших монографічних роботах. Наприклад, у дисертації К. Москальчук «Конституційне право доступу громадян

України до служби в органах місцевого самоврядування» (2013 р.) проаналізовано конституційні засади дослідження права доступу громадян України до служби в органах місцевого самоврядування, міжнародно-правові стандарти і суб'єкти даного права, його нормативні й організаційні гарантії [11].

У схожій роботі К. Сьох «Конституційне право громадян України на службу в органах місцевого самоврядування» (2015 р.), крім згаданих аспектів, також досліджується не лише доступ, а й проходження служби в органах місцевого самоврядування, статус службовців даного виду публічної служби, гарантії його захисту [12].

У дисертаційній роботі «Служба в органах місцевого самоврядування в Україні: проблеми теорії та практики» (2013 р.) Г. Падалка аналізує генезис системи уявлень про службу в органах місцевого самоврядування в аспекті теоретико-методологічного розуміння вчення про місцеве самоврядування, конституційне й інше законодавче регулювання служби в органах місцевого самоврядування, поняття й особливості правового режиму служби в органах місцевого самоврядування, конституційні принципи служби в органах місцевого самоврядування в Україні, її цілі, завдання та функції, концептуальні проблеми співвідношення та взаємодії служби в органах місцевого самоврядування та державної служби. Згаданий автор визначив моделі організації служби в органах місцевого самоврядування в закордонних країнах, перспективи розвитку служби в органах місцевого самоврядування в Україні в контексті закордонного досвіду [13].

Водночас у дисертації О. Бедного «Організаційно-правові основи служби в органах місцевого самоврядування в Україні» проаналізовано місце і роль служби в органах місцевого самоврядування як самостійного виду публічної служби в системі публічної служби, її принципи, сутнісна характеристика та зміст організаційних основ служби в органах місцевого самоврядування, адміністративно-правове регулювання служби в органах місцевого самоврядування в Україні [14].

Також варто згадати деякі інші наукові праці, зокрема «Державна служба в Україні: проблеми становлення, розвитку та функціонування» (Ю. Битяк, 2006 р.), де висвітлено загальні особливості та види публічної служби, правового статусу державних службовців і проходження державної служби, організаційно-правові засади та принципи кадрового забезпечення державного управління, обмеження і гарантії для державних службовців, особливості юридичної відповідальності державних службовців та припинення державної служби [15].

Цікавими є роботи «Правовий захист державних службовців у системі органів державної влади та органів місцевого самоврядування України» (А. Дідескуль), «Організаційно-правові засади сучасної державної служби України» (В. Венедиктов, М. Іншин, О. Ключев, 2004 р.), «Керівник в органах державної влади та місцевого самоврядування» (Р. Войтович, М. Пірен, І. Надольний, 2006 р.), «Державна служба: організаційно-правові основи і шляхи розвитку» (за ред. проф. В. Авер'янова, 1999 р.), «Державна служба та служба в органах місцевого самоврядування» (А. Кабанець); «Адміністративні процедури на публічній службі в Україні» (Г. Фоміч); «Особливості судового розгляду спорів щодо проходження публічної служби в Україні» (М. Цуркан); «Адміністративно-правовий статус посадової особи» (Н. Янюк) та інші.

Останні тенденції новелізації національного законодавства про публічну службу, її принципів, вивчення досвіду країн Європейського Союзу в урегулюванні та реалізації права на публічну службу і статусу публічних службовців розкривають В. Галай, Н. Камінська, Д. Пашко та інші [16–18]. Погоджуємось із ними, що результатом упровадження реформ має стати створення ефективної, прозорої, відкритої та гнучкої структури публічної адміністрації із застосуванням новітніх інформаційно-комунікативних

технологій (е-урядування), яка здатна виробляти і реалізовувати цілісну державну політику, спрямовану на суспільний сталий розвиток і адекватне реагування на внутрішні та зовнішні виклики.

Водночас велике значення для розвитку доктринальної основи вивчення публічної служби і статусу публічних службовців мають науково-практичні коментарі до Закону України «Про державну службу». Тут варто виокремити наукові напрацювання І. Коліушка, В. Тимощука, В. Дерезь, А. Селіванова, М. Іншина, В. Федоренка й ін. [19–20].

Висновки. Проведений аналіз розвитку доктринальних джерел інститутів публічної служби та статусу публічних службовців дозволяє виокремити низку тенденцій і закономірностей, а також окремі етапи їхнього становлення. Видається, що вивчення їхніх засад розпочалося після проголошення незалежності, активізація досліджень пов'язана з ухваленням базових законів «Про державну службу» і «Про службу в органах місцевого самоврядування». Конституція України розмежувала різновиди публічної служби і відповідні статуси публічних службовців, а подальші реформи організації та функціонування системи державної влади і місцевого самоврядування, децентралізації влади зумовили звернення уваги представників різних галузей науки до порядку прийняття на публічну службу, її проходження, правового статусу публічних службовців.

На наш погляд, остання категорія потребує детальнішого вивчення, насамперед аналізу її структурних елементів, різновидів, гарантій реалізації. Такі завдання потребують уваги вчених конституціоналістів та муніципалістів. У сучасній вітчизняній доктрині переважна частина досліджень здійснюються представниками науки адміністративного права, державного управління, рідше трудового права, права соціального забезпечення, кримінального права тощо. Розкриваються різні підходи щодо меж публічної служби, явище публічної служби в інституційному і функціональному аспектах.

Важливо продовжувати вивчення закордонного досвіду публічної служби та статусу публічних службовців із метою вдосконалення їх законодавчого регулювання та механізмів забезпечення. Також ключовими напрямками на цьому шляху мають бути антикорупційна політика на різних рівнях і видах публічної служби, чітке розмежування політичних і адміністративних (службових, чиновницьких) посад в органах виконавчої влади та в органах місцевого самоврядування, прозорість відбору кадрів і контролю за діяльністю публічних службовців, сервісна модель публічної служби, імплементація міжнародних стандартів у даній сфері в національне законодавство і правозастосовну практику й ін.

Список використаних джерел:

1. Конституція України 1996 р. *Відомості ерховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Камінська Н., Сьох К. *Забезпечення прав громадян на державну службу та службу в органах місцевого самоврядування в умовах децентралізації влади та євроінтеграції* : монографія. Київ, 2018. 264 с.
3. Малюга А. *Право громадян на державну службу в Україні: поняття, законодавче забезпечення, вимоги та обмеження до кандидатів*. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія «Державне управління»*. 2018. № 1. С. 38–44.
4. Панейко Ю. *Теоретичні основи самоврядування*. Українська вільна академія наук в Німеччині. Мюнхен : Viblos, 1963. 193 с.
5. *Державне управління* : проблеми адміністративно-правової теорії та практики / за заг. ред. В. Авер'янова. Київ : Факт, 2003. 384 с.

6. Коломоєць Т. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком-Інтер, 2011. 576 с.
7. Петришин О. Правовий режим державної служби: питання загальної теорії : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 1999. 36 с.
8. Стрельченко О. Особенности этапов прохождения публичной службы Японии. *Право и политика : научно-методический журнал*. 2015. № 4. С. 65–72.
9. Кузьменко О. Курс адміністративного права України : підручник / за ред. О. Кузьменко. Київ : Юрінком-Інтер, 2018, 904 с.
10. Публічна служба. Зарубіжний досвід та пропозиції для України / за заг. ред. В. Тимошука, А. Школика. Київ : Конус Ю, 2007. 735 с.
11. Москальчук К. Конституційне право доступу громадян України до служби в органах місцевого самоврядування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2013.
12. Сьох К. Конституційне право громадян України на службу в органах місцевого самоврядування : автореф. дис... канд. юрид. наук. Київ, 2015.
13. Падалко Г. Служба в органах місцевого самоврядування в Україні: проблеми теорії та практики : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2013. 475 с.
14. Бедний О. Організаційно-правові основи служби в органах місцевого самоврядування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2002. 19 с.
15. Битяк Ю. Державна служба в Україні: проблеми становлення, розвитку та функціонування : автореф. дис... докт. юрид. наук. Харків, 2006. 40 с.
16. Галай В. «Універсам послуг» як форма якісного надання адміністративних послуг населенню в країнах Європи. *Публічне право*. 2012. № 1 (5). С. 64–69.
17. Камінська Н. Європейська система місцевого і регіонального самоврядування та Україна : монографія. Київ : КНТ, 2014. 414 с.
18. Пашко Д. Досвід країн ЄС у врегулюванні та реалізації права на публічну службу. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Т. 29 (68). № 6.
19. Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну службу» / ред. кол. : К. Ващенко та ін. Київ : ФОП Москаленко О.М., 2017. 796 с.
20. Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну службу» / О. Ярошенко та ін. ; за ред. А. Селіванова, М. Іншина. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2018. 552 с.